

knjiga 6.

Mostar moj grad

Izdavač:
IC Štamparija, Mostar

Za izdavača:
Ibro Rahimić

Design & DTP:
Hamica Ramić

Fotografije:
arhiva CIDOM-a (Centar za informaciju i dokumentaciju Mostar),
arhiva Mostarske informativne revije "MM", arhiva Narodnog
pozorišta Sarajevo, arhiva Narodnog pozorišta Beograd, arhiva
int.portala STARMO, knjiga „Zvijezde stajačice“ Mensura
Seferovića, diplomski rad Danijele Ucović "Mostarski likovni
krug", privatne arhive Ekrema Moce Dizdara, Aide Danon Bavčić,
Zlatka Serdarevića, Nenada Šebeka, Dunje Muštović Rajević,
Gordane Andrić Aleksić, Gordane Miletić Buzaljko i
Emine Redžić Muftić.

Naslovna fotografija:
Ilda Kero

Korektura:
Normela Stajić

Štampa:
IC štamparija, Mostar

Knjiga 6.

**MOSTAR
MOJ GRAD**

Priredio:
Hamica Ramić

Mostar, 2021.

Cezar-Zadik Danon
BILI JEDNOM U MOSTARU

... U Mostaru je prije II svjetskog rata živjelo više stotina Jevreja. Po sjećanju, to su bile porodice: Altarac, Altkorn, Atijas, Bergman, Brodman, Danon, Fromer, Finci, Gaon, Hajon, Kabiljo, Konforti, Kon, Koen, Lajhner, Levi, Mandlbaum, Papo, Perera, Romano, Salom, Širc i Tijano. Bili su mahom sposobni trgovci, znane zanatlije i ugledni ugostitelji. Bio je i manji broj intelektualaca, novinara, pravnika, inženjera, bankara, činovnika, doktora i rabin David Perera. Nije bilo jako bogatih, a ni jako siromašnih porodica. Svi su bili ponosni na svoj grad Mostar na bistroj rijeci Neretvi.

BILI JEDNOM U MOSTARU

Moj Nono (djed po ocu) Zadik Danon, rođen u Gračanici u Bosni, kao dječak bio je siromašan, ali je imao sreću da je po dolasku u Sarajevo izučio trgovački zanat kod izuzetno znanog i sposobnog trgovca, pa je tako i on stekao solidno znanje. Vrlo mlad se oženio voljenom djevojkom Esterom i doselili su se u Mostar 1890. godine. Bavio se trgovinom manufakturne robe. Estera mu je bila životna inspiracija, pomagač, saradnik i vječna ljubav.

Naporno se radilo i svestrano, na svemu štedjelo. Kao primjer koliko se štedjelo, otac mi je ispričao ovo: kao malo dijete molio je majku da mu ne sipa vodu u mlijeko, želio je šolju čistog mlijeka. Majka mu je odgovorila da je čisto mlijeko prejako i da bi ga mogao zaboljeti stomak. Može se pretpostaviti kako je bilo teško majci ne ispuniti želju svoga djeteta, ali i to se radilo radi štednje! Kao dječak, moj otac je maštao kako će dobiti prave cipele, jer je tada nosio drvene klompe. Odjeća djeci se šila isključivo od ostataka robe – restlova iz dućana.

Zahvaljujući znanju, sposobnosti i velikom trudu Zadik je polagano gradi bogatstvo i ugled uspješnog, poštenog i humanog trgovca i građanina Mostara.

Kako je bogatstvo raslo, tako se štednja smanjivala, pa i nestala, ali uvijek se ekonomisalo domaćinski i racionalno.

U kućnim poslovima Esteri je pomagala Mejra. Mejru su svi prihvatili kao člana porodice, a i ona je Danone smatrala svojom najbližom rodbinom.

Posebno je bilo mnogo posla petkom. U petak predvečer počinje, po jevrejskoj vjeri, *šabat* (šabat na hebrejskom znači subota) i traje do subote predvečer. Jevreji taj dan ne smiju ništa drugo raditi nego se moliti Bogu. Do petka popodne treba kuću temeljito očistiti i pripremiti svečanu, obilnu šabat večeru. Pored ostalih jela, gotovo redovno se jeo japrak, kojeg su svi jako voljeli. Prije večere domaćin Zadik bi pročitao molitve predviđene za nastupajući šabat. Sve poslove u kući bi tada preuzela vrijedna Mejra.

U to vrijeme u Mostaru je bio snažan i velik vojni garnizon Austro-Ugarske carevine. Brojni Jevreji, iz raznih krajeva carevine, dolazili bi da služe vojni rok u Mostaru. Obavezno bi bili pozvani kao gosti na šabat večeru kod Estere i Zadika.

Zadik je bio poznat i kao dobrotvor, pomogao je mnogima kojima je pomoć bila potrebna. Evo dva slučaja o kojima mi je otac pričao.

Djevojka iz komšiluka došla je kod Zadika i Estere da se pohvali, kako je sa odličnim uspjehom završila krojački (šnajderski) zanat, pa im ona može u buduće šiti šta god žele. Na pitanje Zadika kako šije, odgovorila je: „Još ručno, ali ću štedjeti, pa čim uštedim dovoljno novca, kupiću šivaću mašinu.” Poslije par dana hamali su djevojci donijeli „singericu” šivaću mašinu i rekli joj da je to poklon od Zadika i Estere za postignut odličan uspjeh na izučavanju zanata. Djevojka je od sreće i uzbuđenja zaplakala.

Drugom prilikom primijetio je Zadik da je Mejra zamišljena i tužna. Pitao je za razlog. Rekla mu je da je njen sin upravo završio osnovnu školu odličnim uspjehom i želi pohađati školu koje nema u Mostaru, a ona nema novaca da plati boravak i školovanje u drugom gradu. Morat će ga dati na izučavanje

zanata, što njen sin ne želi. Zadik je rekao da će njenom sinu on platiti troškove boravka i školovanja u drugom gradu, pod uslovom da bude dobar đak. Mejra je bila sretna i od sveg srca zahvalna Zadiku. I tu školu Mejrin sin je završio sa odličnim uspjehom na zadovoljstvo kako majke Mejre tako i donatora Zadika i ostalih Danona.

Djeca su se radala, pa kad bi dovoljno odrasla uključivala bi se u trgovačke, porodične poslove. Estera i Zadik imali su desetero djece: šest sinova i četiri kćeri. Do početka II svjetskog rata svi su bili živi osim jednog sina, koji je mlad umro od leukemije.

Kada je 1935. godine umrla Estera, to je za Zadika bio težak udarac. Nije mogao i nije htio da živi bez voljene žene. Svakim danom je bivao sve slabiji, topio se. Djeca su mislila da je i mentalno obolio, jer je vrlo često govorio kako se sprema strašna nesreća, proganjanje i ubijanje Jevreja. Govorio je: „Djeco moja, šta će biti sa vama? Čekaju vas nečuvvene strahote, opasnosti i stradanja.” Niko nije ni slutio da će se obistiniti ono što je Zadik govorio. Ubrzo poslije Esterine smrti i on je umro.

Svi Zadikovi sinovi bavili su se trgovinom. Najstariji sin Avram, moj otac, koji se 1928. godine oženio Sarinkom, rođenom Musafija, iz malog bosanskog mjesta Žepča, preuzeo je Zadikov dućan manufakturne robe. Sarinka mu je često pomagala u dućanu. U domaćinstvu i brizi oko djece, moje dvije godine mlađe sestre Palombike i mene, dugo godina je savjesno i vrijedno pomagala kućna pomoćnica Vera, koja se srodila sa našom porodicom. Nas djecu je puno voljela i dobro pazila. Ona je bila pobožna katolkinja. Mi smo uvažavali njena religijska osjećanja. Upoznala je običaje i zahtjeve jevrejske vjere i potpuno ih je provodila, tako da je naš dom odisao pravom jevrejskom sefardskom atmosferom. Tako su razne religije u našoj kući egzistirale harmonično, na zadovoljstvo svih nas. Mi smo to prihvatili kao nešto sasvim prirodno i normalno.

Cezarovi roditelji Avram i Sarinka Danon, na vjenčanju, 1928.

Cezar i sestra Palombika sa roditeljima, 1932.

U sjećanju su mi sijela na ulici mog oca sa komšijama, gotovo svako večer kada su vremenske prilike dozvoljavale. Najmlađi komšija, Ljubo Krulj, zalio-rashladio bi dio ulice, vodom iz javne česme, gdje su se držala sijela. Svakako, cesta nije bila asfaltirana, sa slabom uličnom rasvjetom, gotovo bez ikakvog saobraćaja. Svako bi donio svoju stolicu, a prisustvovali su isključivo muškarci.

Tu se pričalo o svemu i svačemu. Nije bilo TV pa ni radija, tako su se kroz komšijske priče saznavale novosti i sva interesantna zbivanja. Za to vrijeme, mi djeca igrali bi se raznih igara. Ulica je bila važna u našem življenju, kako za nas djecu tako i za odrasle. Druženja komšija razvijala su snažno komšijsko prijateljstvo i ljubav. Sjećam se posjeta i čestitanja vjerskih praznika. Lijepo bi se obukli - dotjerali, što je davalo svečan ton posjeti. Za bajramskih praznika išli bi na čestitanja kod nekoliko komšija muslimana. Obično bi bili počašćeni baklavom, hurmašicama, a piće bi bilo himber od drenjina.

Kod čestitanja Božića komšijama pravoslavcima, bila je veselica - jagnjetina pečena u pekari, perutci - posebno hljebasto pecivo i zrnasta pšenica pripremljena na specijala način.

Kad komšija katolika, za Božić bili bi pripremljeni razni kolači, a za Uskrs obojena jaja.

Za našu svetkovinu Novu jevrejsku godinu - Roš Hašana, mama bi pripremila posebno kuhana jaja (*gvojvos haminadus*, na starošpanjolskom - ladino, kojim su govorili Jevreji sefardi naših krajeva, kuhana su jaja). To su jaja koja se kuhaju, na blagoj vatri, najmanje dvanaest sati uz dodatak vodi soli, bibera u zrnju, lupinja od luka i ulja. Tako kuhana jaja imaju poseban, vrlo prijatan ukus. Zatim *burikitas*, kiflice sa mljevenim mesom, po ukusu slične bureku. *Čaldikjas* su kolačići od ljuštenih badema. Eto tako je to bilo u predratna vremena u mojoj ulici.

(...)

Prve godine rata

Početakom 1941. godine u Mostar je došla grupa austrijskih Jevreja, mahom intelektualaca, koji su se nastojali preko naše zemlje, te Grčke, dokopati sjeverne Afrike, gdje su bili Englezi. Naša porodica je prihvatila jedan bračni par na stan i hranu. Oni su nam detaljno ispričali sve strahote koje su nacisti provodili nad Jevrejima. Daljnja sudbina te brojne grupe nije poznata, ali znam da nisu uspjeli doći do Grčke.

Pod utiskom Noninih „predskazivanja” te saznanja o zlodjelima koja nacisti čine Jevrejima, u noći kada se očekivao dolazak okupatora u Mostar, početkom aprila 1941. godine, moja porodica je sa smrtnim strahom čekala taj događaj. Poznata je izreka da se od straha krv leđi u žilama. Cijela porodica je bez riječi, ukočenih i izgubljenih pogleda, stvarno osjećala hladnoću, ledenost u žilama.

Kasno noću neko je zakucao na ulazna vrata. Oprezno sam se primakao vratima i vidio da su to komšije, mladići Ibro i Remzija Čišić. Kada su ušli u našu kuću, Ibro je rekao: „Znamo drage komšije kako vam je, mi smo došli da budemo s vama i samo preko nas mrtvih moći će neko da vas dirne.” Šta sam tom prilikom osjećao i doživljavao ne da se opisati. Iako nije potpuno nestao strah, nestao je osjećaj napuštenosti i bespomoćnosti, osjetio sam se i sretnim što živim u sredini sa tako plemenitim i divnim ljudima. Sretna okolnost za nas je bila da su u Mostar prvi ušli italijanski vojnici, koji su bili tolerantni prema Jevrejima. U prvo vrijeme vojnu vlast su imali Italijani, a potpunu civilnu vlast imala je takozvana „Nezavisna država Hrvatska”, ustaško-nacistačka tvorevina.

Uskoro su počela masovna odvođenja i ubijanja Srba. Tada je uhapšen i ubijen i manji broj Jevreja, kao ing. Levi, muž poznate modistice Side Levi, Herman Altkorn, jedan od sinova Tereze i Gavre Pape, i još neki.

Ubijene žrtve često su bacane u rijeku Neretvu. Vidio sam jednom prilikom dva leša, jedan je zapeo za stijenu, a drugi se stalno okretao u vodenom viru Neretve. Bili su naduti, ružne bijelo-sive boje, bezobličnog izgleda. Gledajući ih drhtao sam od jeze i straha, jedva suzdržavajući povraćanje. Nikada taj strašni prizor neću zaboraviti. Čim sam te noći zaspao javili su mi se u snu ti leševi. Probudio sam se oznojen i jako prestrašen. Nisam smio više zaspati, presjedio sam ostali dio noći, kako bih izbjegao strašne snove. Ti leševi bili su naši sugrađani, možda i dobri poznanici. Ubijeni su samo radi toga jer su bili druge vjere. Koji je razlog za takva zvjerstva? Mnogo puta sam u neprospavanim noćima ponavljao molitvu: „Bože ne dozvoli da takva strašna sudbina zadesi moju porodicu, mene i ostale Jevreje Mostara, zaustavi ta zlodjela, molim Te Bože!“

Mnoge srpske porodice su protjerane, ili su pobjegle, mahom u Srbiju, ispred ustaške strahovlade.

Ti zločini naišli su na oštru osudu gotovo svih građana Mostara, jer zlodjela nisu činili Mostarci nego došljaci iz okolinih područja. Tako su od ustaša nastradali i neki Hrvati i Muslimani iz Mostara, zato što su pomagali u spašavanju Srba.

Ustaška vlast je za Jevreje uvela posebne zakone i propise. Svi Jevreji stariji od 10 godina morali su nositi žutu okruglu značku sa slovom Ž (Židov). Sva nepokretna imovina Jevreja postala je vlasništvo NDH (Nezavisne države Hrvatske). Odrasli Jevreji morali su ići na prisilni rad. Mome ocu oduzet je dućan sa svom robom, postavljen je „povjerenik“ od ustaških vlasti, a otac je morao raditi u oduzetom dućanu bez ikakve nadoknade, kao vid prisilnog rada.

Majka je određena da radi u prostorijama njemačke radne organizacije TOT kao čistačica. To je donekle bila i sreća jer je nisu tukli ni maltretirali, što se ne može reći za one koji su bili određeni da rade na drugim mjestima. Po završetku čišćenja prostora, kućepazitelj bi pregledao kako je sve urađeno. Bio je

redovno zadovoljan maminim radom i puštao je da ide kući. Majka je govorila da su bili korektni prema njoj.

Tokom 1940/41. školske godine, završio sam prvi razred gimnazije. Kada sam se trebao upisati u drugi razred, na vratima gimnazije je bila obavijest, ispisana velikim slovima: SRBIMA, ŽIDOVIMA, CIGANIMA I PSIMA ULAZ ZABRANJEN! Inače, mostarska gimnazija je bila čuvena i uživala je veliki ugled. Mnogi su sanjali da postanu njeni đaci. Za mene je, zato što sam Jevrej, bila zatvorena!

Jevreji su postali ljudi bez ikakvih prava i zaštite, koje je svako mogao opljačkati, pa i ubiti, bez da za to odgovara. Zabranjeno nam je bilo posjećivanje svih kulturnih i zabavnih ustanova, putovanje bilo gdje i bilo kojim prevoznim sredstvom, itd. Sve nedaće sam lakše podnosio, jer sam imao osjećaj da mnogi poznati i većina mojih vršnjaka suosjećaju sa mnom i da su spremni da mi pruže svaku pomoć. Radi toga, vrlo tužno i bolno sam doživio kada mi je jedan školski kolega rekao: "Cezo, zašto ti ne nosiš znak sa slovom Ž, ja znam da ti imaš više od 10 godina!" Nisam mu ništa odgovorio, ali od poniženja, uvrede i razočarenja potekle su mi suze, sa dubokim bolom u duši. Taj moj školski kolega postao je političar i rukovodilac u Titovo vrijeme.

Na našu sreću, Italijani su postepeno smanjivali djelokrug ustaških vlasti, tako da životi Jevreja i Srba više nisu bili ugroženi. Prestao je prisilni rad, ali oduzeta imovina, pa ni naš dućan sa robom, nisu vraćeni. Ponovo smo mogli ići u sinagogu, što nam je mnogo značilo. U Mostaru smo sinagogu zvali templ. Mostarski templ sagrađen je početkom 20. vijeka. Mostarski Jevreji bili su ponosni na tu lijepu, uglednu građevinu.

Šesnaestog juna 1942. napunio sam trinaest godina. Prve subote poslije rođendana u templu sam imao svečanost BAR MICVA. To je svečani obred u kojem dječak sa napunjenih 13 godina, čitanjem određenih molitvi, postaje punoljetan Jevrej.

Iako sam sa rabinom Davidom Pererom tačno, tečno i gotovo napamet naučio predviđene molitve, kada sam u templu vidio poglede svih prisutnih uperene u mene, a posebno vrlo autoritativnog Davida Koena u svečanom crnom odijelu i sa visokim, hoh cilindrom (svečani šešir), ja sam se zbunio i spetljao. Tako sam uz veliku rabinovu pomoć uspio odmoliti što je bilo potrebno.

Poslije toga nastalo je čestitanje svih prisutnih, i to ne samo meni nego i mom ocu. Tom prilikom otac mi je poklonio lijepo izrađen molitvenik, kojeg je njemu poklonio njegov otac kada je on imao BAR MICVA. Nažalost, taj mi je molitvenik ukraden tokom rata 1992. godine, što nikada neću prežaliti.

Ulazak italijanske vojske u Mostar, Glavna ulica, 1941.

Trojna vlast u Mostaru

U tom strašnom ratnom vremenu bilo je neko čudno viševlašće u Mostaru. Glavnu i odlučujuću riječ imali su itlijanski okupatori. U prvoj polovini 1942. godine pojavili su se u Mostaru i četnici Draže Mihailovića. Oni su tada imali neku vlast u istočnom dijelu grada, gdje je stanovala većina pravoslavnih građana, dok su desnu, zapadnu obalu Neretve brojno naseljavali katolici. Muslimani i Jevreji podjednako su stanovali u svim dijelovima grada.

Tako su se pored Italijana i ustaša u vrtlogu mostarskih zbivanja pojavili i četnici. Ustaše su izbjegavale kretanje na istočnoj obali Neretve. Dolazilo je ponekad i do tuča između ustaša i četnika, najčešće u gostionicama, što bi italijanska policija, karabinjeri, brzom i energičnom akcijom uspješno rješavala. Zapravo, četnici i ustaše nikad nisu međusobno ratovali, samo su zatirali nemoćno stanovništvo. Zajedno sa italijanskim okupatorima i četnici i ustaše borili su se protiv partizana.

Četnici su tražili od Italijana da im daju vlast nad Mostarom samo 24 sata, kako bi se osvetili za pokolj Srba. Tim činom došlo bi do pokolja Hrvata i Muslimana. Kada su Italijani to odbili, tražili su barem jedan sat vlasti, ali ni to im nije dozvoljeno. Tako je došlo do situacije da su italijanski okupatori bili zaštitnici nevinog civilnog stanovništva od domaćih zlikovaca.

Pošto se nisam mogao dalje školovati, krenuo sam na izučavanje automehaničarskog zanata kod majstora Jahijela Atijasa. Jahijelu Atijasu, kao i svim Jevrejima, oduzeta je njegova velika, dobro opremljena radionica, ali je on i u iznajmljenom prostoru vrlo dobro radio, jer je bio poznat kao stručan, vrlo sposoban majstor automehaničar. Posla je bilo dovoljno.

Zanimljiva je bila grupa ljudi koja je radila u toj radionici. Gazda i glavni majstor bio je Jahijel Atijas, majstor po zvanju

Božo Stanojević, kalfe Đoka Pešut i Asim Kazazić, stariji šegrti sa nadimcima Slani i Jugoslaven, te tek postali šegrti, sin poznatog sarajevskog trgovca Bakila Fincija, moj vršnjak Bracuka i ja. Sa Bracukom sam brzo postao veliki prijatelj. On je bio čestita, pozitivna ličnost, pravi drugar. Iako smo samo izučavali automehaničarski zanat, majstor Jahijel davao nam je svake subote određenu sumu novaca, što je bio važan prihod za preživljavanje u tim teškim vremenima.

Naša radna grupa od osam članova radila je vrijedno i složno; slagali smo se kao jedna porodica. Sastavljena je bila od tri Jevreja, dva muslimana, dva pravoslavca i jednog katolika. U tom teškom i ludom vremenu, punom nacionalne i vjerske mržnje i netrpeljivosti, među nama je vladalo prijateljstvo i bliskost i nije nam smetalo što smo različitih vjera. U tom pogledu osjećali smo se potpuno jednakim. Svih tih kolega iz radionice sjećam se sa simpatijama i toplinom. Svakako tu posebno mjesto zauzima majstor i divan čovjek Jahijel Atijas.

Dolazak Jevreja u Mostar

U područja pod italijanskom okupacionom upravom pristizali su Jevreji iz raznih dijelova Jugoslavije, jer smo u tim područjima imali određenu zaštitu i životnu sigurnost. Najviše došljaka bilo je iz Sarajeva. Bježali su od nacista i njihovog terora, odvođenja u koncentracione logore i ubijanja. Za putovanje je trebala propusnica, vrsta putnog dokumenta, izdana od ustaških vlasti. Bila je vrlo razvijena mreža falsifikatora propusnica, jer od posjeda propusnice ovisio je i život. Samo sa propusnicom (svakako, na kojoj je lažno ime, nekog muslimana ili katolika), moglo se pobjeći iz Sarajeva i doći u “luku spasa” Mostar.

Žene Jevrejke najčešće su dolazile u Mostar pod zarom ili feredžom, kao muslimanke, dok su muškarci sa kovrdžastom

jevrejskom kosom imali muke da je raznim tehnikama isprave, kako bi manje ličili na Jevreje.

U Mostar su Jevreji dolazili na razne načine, ali daleko najviše željeznicom. Često su ustaške patrole otkrивale Jevreje prilikom putovanja za Mostar. Posebno je rigorozna kontrola bila u stanici Konjic; tu su nažalost mnogi otkriveni, uhapšeni i daljnja sudbina im je bila uglavnom tragična. Nije bio rijedak slučaj da se jedan član porodice uspješno dokopao Mostara, a drugi su bili uhapšeni.

Očev brat Rafo krenuo je na rizik u Sarajevo da nekim poznanicima odnese propusnice. Pri povratku iz Sarajeva, u Konjicu otkriju njega i još jednog putnika da su Jevreji i odmah su uhapšeni i sprovedeni u policijsku stanicu. Zahvaljujući svojoj izuzetnoj duhovitosti i snalažljivosti Rafo se uspio živ izvući iz kandži ustaške policije, dok njegov saputnik nije bio te sreće.

Po slobodnoj, nezvaničnoj procjeni, u područja pod italijanskom upravom, prvenstveno u Mostar, došlo je nekoliko hiljada Jevreja.

U Mostaru je prije II svjetskog rata živjelo više stotina Jevreja. Po sjećanju, to su bile porodice: Altarac, Altkorn, Atijas, Bergman, Brodman, Danon, Fromer, Finci, Gaon, Hajon, Kabiljo, Konforti, Kon, Koen, Lajhner, Levi, Mandlbaum, Papo, Perera, Romano, Salom, Širc i Tijano. Bili su mahom sposobni trgovci, znane zanatlje i ugledni ugostitelji. Bio je i manji broj intelektualaca, novinara, pravnika, inženjera, bankara, činovnika, doktora i rabin David Perera. Nije bilo jako bogatih, a ni jako siromašnih porodica. Svi su bili ponosni na svoj grad Mostar na bistroj rijeci Neretvi.

Svi Jevreji Mostara prihvatili su koliko je moguće više izbjeglica, iskoristivši svaki slobodan kutak. Kada bi popunili sav kućni prostor, tražili bi od komšija da stalno pridolazećim Jevrejima izbjeglicama pomognu u obezbjeđenju kakvog-takvog krova nad glavom.

Sva Esterina i Zadikova djeca i unuci uspjeli su sretno doći

do Mostara tokom 1941. godine i tako su se spasili od progona i logora smrti, osim Rifkinog sina Salamona, koji je odveden u ustaški koncentracioni logor smrti Jasenovac. Mi smo primili dvije četveročlane porodice, naše rođake, porodicu Alberta Danona iz Sarajeva i porodicu Katan.

Tada je u Mostaru vladala glad. Od prehrambenih namirnica mogla se kupiti samo neka vrsta repe, koju su uvijek duhoviti mostarci prozvali "Viktorija", jer su tada okupatori bili proglasili skoriju pobjedu kao već gotovu stvar. Po mnogim zidovima u gradu italijanski okupatori su ispisali velika slova V (viktorija – pobjeda), dok su mostarski antifašistički ilegalci dopisivali po još jedno slovo V, što je značilo „vederemo” na talijanskom, ili „vidjećemo” na našem jeziku.

Veliki broj Jevreja koji je došao u Mostar naišao je na vrlo topao prijem i pružana im je efikasna pomoć od mnogih građana Mostara svih vjera.

Kada bi neki Jevrej izbjeglica došao u neku mlinicu pored Neretve i zatražio da kupi malo brašna, često bi dobio traženo i to po vrlo povoljnoj cijeni, dok za druge kupce nije bilo brašna. Izbjeglice su prihvatale razne poslove, kako bi se prehranili. U mom komšiluku jedna od mojih rodica, izbjeglica, držala je instrukcije učeniku i poslije održanog časa dobivala je razne kvalitetne hrane znatno veće vrijednosti od cijene održanih instrukcija, što je bio ustvari, vid pomoći.

Izbjeglim Jevrejima u Mostaru veliku pomoć u zbrinjavanju smještaja, ishrane, te raznih drugih nužnih potreba, pa i spašavanja pojedinaca iz kandži ustaške policije, a uz veliki lični rizik, hrabrost i snalažljivost, pružao je tadašnji predsjednik jevrejske opštine Mostara David Hajon.

Radi pružanja prijateljske, svestrane pomoći Jevrejima, a posebno mnogobrojnim pridošlim izbjeglicama tokom II svjetskog rata, Mostar je dobio najveće izraelsko priznanje **POVELJU PRAVEDNIKA**.

Odlazak u internaciju

Govorilo se da je vršen veliki pritisak na Italijane od Nijemaca i ustaških vlasti da se Jevreji iz takozvane „B” zone izruče ustašama ili Nijemcima. „B” zona bila je područje gdje su vojnu vlast imali italijanski okupatori, a dio civilne vlasti Nezavisna država Hrvatska. To je bilo područje Hercegovine, sa većim gradovima Mostarom, Trebinjem, Čapljinom i Nevesinjem, te dio Dalmacije, sa većim gradom Dubrovnikom. Italijanska vlast uporno se tome suprotstavljala, a posebno vojni komandant, general Roatta.

Navodno je lično Hajnrih Himler, šef zloglasnog Gestapoa, intervenisao kod visokih italijanskih zvaničnika, da se nekoliko hiljada Jevreja iz italijanske „B” zone predaju ustašama ili Nijemcima.

Vjerovatno radi tog pritiska Nijemaca i ustaških vlasti, bili smo obaviješteni da nas Italijani ne mogu više štititi, pa će nas oni odvesti u internaciju. Jevreji koji ostanu neće više uživati nikakvu italijansku zaštitu.

Deportacija Jevreja

Gotovo svi smo pristali da odemo u italijansku internaciju.

U jesen 1942. godine iz svih krajeva gdje su vlast dijelili Italijani i NDH, Jevreji su odvedeni u internaciju, prvo u sabirne centre na otoku Lopudu, otoku Hvaru, u Kraljevici i Kuparima, a zatim u pravi koncentracioni logor na otoku Rabu.

(...)

Epilog

Poslije rata u razrušenoj i osiromašenoj Bosni i Hercegovini vladala je oskudica u prehrambenim proizvodima, odjeći i obući, zapravo oskudijevalo se u svemu.

Ipak smo bili sretni da se rat završio, da je nestalo nacizma i zla kojeg je on nosio. Postepeno su se liječile ratne rane, životni standard je rastao. Približavali smo se evropskim uslovima života. Članovi naše grupe bivših logoraša i izbjeglica krenuli su svako svojim putem.

Kćerka umrle tetke Sare Erna - Estera, udala se u Sarajevu i postala Šarenac. Ima dvoje odrasle djece.

Ernina sestra Rita, udala se i postala Koprivica. Sa mužem, sinom jedincem i njegovom porodicom živi u Beogradu.

Solčika, udovica očevog brata Davida, radila je i odgajala svoje dvoje djece, Ernu i Sadu, u Mostaru. U dubokoj starosti, kao najstarija Jevrejka Bosne i Hercegovine, umrla je u Mostaru u ljeto 2004. godine.

Kći Erna udala se u Mostaru i postala je Cipra. Ima dva oženjena sina, jedan sa porodicom živi u Splitu, a drugi u Švedskoj.

Sin Sado - Zadik oženio se i radio je u Mostaru. Ima kćerku i sina, koji imaju svoje porodice. Sada svi žive u Kanadi.

Moj otac nikad nije dobio nazad svoju radnju. Radio je kao činovnik u robnoj kući Zema sve do penzije. Umro je 1962. a majka 1982. godine. Sahranjeni su na jevrejskom groblju u Mostaru.

Sestra Palombika udala se u Mostaru i postala je Malešević. Imala je dvoje djece, Inu i Nenada. Na sretnu porodicu iznenada se, bez ikakve najave, sručila strašna nesreća. Nenadov život prekinuo se na putu do škole. Otišao je u cvijetu mladosti, u četrnaestoj godini. Ta tragedija ostavila je trajni i duboki trag na cijelu našu porodicu.

Ina se udala i postala Puljić. Rodila je kćer Andreu. Palombika je početkom 1993. sa mužem, kćerkom i unukom napustila Mostar i otišla u Beograd. U Beogradu je i umrla 1997. godine.

Kći Ina je ostala u Beogradu sa Andreom. Muž joj je bio u Mostaru. Sastali su se u Kanadi, gdje i danas žive. Tu su dobili još jednu kćer Katarinu.

Ja sam se vratio u mostarsku gimnaziju. Zahvaljujući izvrsnim profesorima u partizanskoj gimnaziji u Glini bio sam među najboljim učenicima, pa sam do ljeta 1946. godine završio četiri razreda. Nakon toga sam pohađao mašinsku tehničku školu u Zagrebu. Poslije odluke vojnog roka u jesen 1950. godine vratio sam se u porodični dom i svoj voljeni Mostar. Zaposlio sam se kao nastavnik stručnih predmeta u školi učenika u privredi pri željezničkoj ložionici. Krajem 1966. završio sam studij u Rijeci i postao profesor industrijske pedagogije. Čitav radni vijek, od jeseni 1950. do ljeta 1993. godine, proveo sam kao prosvjetni radnik. U tehničku školu došao

Cezar Danon, 70-ih

sam jeseni 1956. i ostao u njoj do kraja radne karijere. Na toj školi radio sam kao predmetni nastavnik, šef mašinskog odsjeka, pedagog škole, pomoćnik direktora i direktor škole.

Oženio sam se 1962. sa Muđeverom Vila, pravnicom, koja je postala uvaženi sudija Višeg suda u Mostaru. Naš brak postao je još sretniji kad nam se 1964. godine rodila kći Aida.

Vrijeme je prolazilo u radu i skladnom porodičnom životu. Aida je završila studij arhitekture i zaposlila se u Mostaru. Udala se za Almasa Bavčića, kolegu sa fakulteta. Početkom 1990. rodio nam se unuk Mak.

Muđevera i ja pripremali smo se za penziju okruženi porodicom i prijateljima, ali je sudbina imala drugačiji tok.

Pedeset godina nakon završetka II svjetskog rata izbio je surovi, krvavi, bratoubilački rat u Bosni i Hercegovini.

Iznenadni napad JNA (Jugoslavenska narodna armija, koja je stala na stranu srpskih nacionalista), u proljeće 1992. godine zatekao je Aidu, Almasa i dvogodišnjeg Maka u Visokom, u posjeti kod Almasovih roditelja. Uz veliki rizik uspjeli su doći do Splita. Tu su proveli ljeto kod prijatelja, a zatim uz pomoć jevrejskih organizacija odlaze za London.

Muđevera i ja preživjeli smo više sedmica strahovitog granatiranja i razaranja Mostara. Sva prozorska stakla našeg stana bila su potpuno uništena. Sklanjali smo se u podrum, koje smo preuredili u sklonište.

Petog maja 1993. počele su borbe između dotadašnjih saveznika i branitelja Mostara, HVO-a (Hrvatsko vijeće obrane) i Armije BiH. Poslije organiziranog opšteg napada snaga HVO-a, Muslimani su odvođeni u koncentracione logore, izbacivani iz stanova, protjerivani na istočnu stranu grada. Mnogi nedužni građani su ubijeni. U gradu su se pojavile slike organizatora holokausta u toku II svjetskog rata, kao ustaškog poglavnika Ante Pavelića i zloglasnog ministra Mile Budaka, koji je lansirao parolu: «Srbe na vrbe, Židove uz židove». Sve uspomene na

stradanja i strahote tokom II svjetskog rata, koje sam potiskivao toliko godina, ponovo su se vratile. Doživio sam srčani udar.

Očito je bilo da moramo napustiti Mostar. Teška srca ostavili smo sve, od teško stečene imovine do grobova naših predaka. Supruga i ja krenuli smo sa velikom strepnjom u strani svijet, sa svega nekoliko kofera. Plašili smo se kako ćemo se u našim godinama uklopiti u novu sredinu. Ni Muđevera ni ja nismo znali ni riječ engleskog jezika.

U septembru 1993. krenuli smo, uz organizacionu i finansijsku pomoć World Jewish Relief-a, u London, gdje nas je čekala kći sa porodicom. Dočekani smo srdačno i toplo. Stalno nam je pružana svestrana pomoć, naročito od strane jevrejskih organizacija. Upoznali smo divne ljude, od kojih su nam neki postali iskreni prijatelji. Zahvaljujući tome, lakše smo savladavali nostalgiju i tugu za rodnim Mostarom.

Duboko sam zahvalan svima koji su nam olakšali i uljepšali te teške dane.

Cezar Danon, 2005.

Cezar-Zadik Danon

(Odlomci iz knjige "Preživjeli smo II svjetski rat", London, 2005)

Danilo Marić
DRUGARICA TONJA

*...Moje poznanstvo sa Perom Krajinom,
predratnim komunistom i učesnikom NOB-a, te
razgovori koje smo vodili tokom naših druženja,
pomogli su mi da razjasnim mnoge svoje
nedoumice, posebno oko nekih događaja koji su
se u ratu dogodili u Mostaru, a o kojima su
kružile oprečne priče. Pogotovo što je u nekima
od njih Krajina bio neposredni učesnik.
Jedna od tih priča je ova o Tanji Peško...*

DRUGARICA TONJA

Poslije svakog rata ostaju događaji koje, ni istorijski dokumenti, a ni usmena predanja, nisu u potpunosti razjasnili. Ili nije bilo svjedoka, ili, ako ih je i bilo, iz nekih razloga ne bi mogli da javno svjedoče istinu. Naročito se to odnosi na pojedinačne, pa i masovne zločine za koje, ukoliko žrtve i svjedoci nisu preživjeli, strani koja ih je učinila, ne bi bilo u interesu da ih objelodani. Iz ideoloških ili političkih razloga. No, jedan slučaj koji se desio u Mostaru u vrijeme Narodno-oslobodilačkog rata (1941-1945) je poseban. Radi se o ubistvu Tatjane - Tanje Peško, mlade skojevke, koja je na samom početku rata, jula 1941. godine, tragično izgubila život, a o detaljima njene pogibije ne postoje u pisanim dokumentima ama baš nikakvi tragovi.

Moje poznanstvo sa Perom Krajinom, predratnim komunistom i učesnikom NOB-a, te razgovori koje smo vodili tokom naših druženja, pomogli su mi da razjasnim mnoge svoje nedoumice, posebno oko nekih događaja koji su se u ratu dogodili u Mostaru, a o kojima su kružile oprečne priče. Pogotovo što je u nekima od njih Krajina bio neposredni učesnik. Jedna od tih priča je ova priča o Tanji. Rođena je u bogatoj mostarskoj trgovačkoj porodici 1924. godine, i već kao omladinka učestvovala je u radu Muslimanske narodne

biblioteke u Mostaru. Sa 16 godina postaje skojevka, a sa 17 član Komunističke partije Jugoslavije. Ovo biva u vrijeme kad se u svijetu dešavaju prelomni događaji. Hitler je napao Poljsku, bombardovao Beograd, napao zemlju boljševika... *Na revoluciju poziva Partija... Kucnuo je čas...* Tako je počelo.

Nije rijedak slučaj da se u životu jednog grada dogodi da neki događaj podijeli javno mnjenje, razruši prijateljstva, a u najtežim slučajevima dovede i do neprijateljstava. Dogodilo se to i gradu na Neretvi kad je buknuo Drugi svjetski rat. Mostarci su se podijelili na one koji su spremni ratovati i ginuti za Hitlera i one koji su odlučili da stanu na drugu stranu. Stranu pravde i slobode.

Grupa mladih mostarskih skojevki,
učenica Trgovačke akademije i Učiteljske škole,
na ulici u Mostaru, 1941.

Protivnici Hitlera u Mostaru su na nogama, sastaju se u potaji po neretvanskim pećinama, grobljima, osamljenim i napuštenim kućama... Dogovaraju se o oružanom otporu nadolazećoj okupatorskoj mašineriji. Organizaciju na sebe preuzimaju Komunistička partija i Komunistička omladina. Jedan od njihovih istaknutih sljedbenika je i Pera Krajina, mostarski Hrvat, dvadesetogodišnjak, spreman na velike akcije...

Bio je pripadnik šestočlane partijske ćelije, koja se naselila u napuštenu, pa od vlasti zapečaćenu kuću porodice Šantić. Obili su podrumsko prozorče, ušli i tamo zatekli hrane, pića, odjeće, i svega drugog što im je bilo potrebno za duži boravak. Tu su održavali partijske sastanke, izvještavali i preuzimali zadatke, te sakrivali drugove koje je policija tražila. U podrumu su se sastajali sve češće i ostajali sve duže. Podrum im je postao *univerzitet*, u kom su se ideološki uzdizali. Počeli su sa čitanjem i teorijskom raspravom o porukama knjige *Kako se kalio čelik*. Disciplina je bila partijska, bespogovorna i besprijekorna.

Među njima je bila i jedna drugarica, Tanja Peško. Pa iako to nije bilo u skladu sa partijskom disciplinom, potajno su sva petorica bili zaljubljeni u nju. Po mnogo čemu ih je asocijala na lik Tonje iz *Kako se kalio čelik*, pa su joj ubrzo dali partijsko konspirativno ime – Tonja.

Odojena je u jednoj od najuglednijih gazdinskih porodica, školovana, bistra uma, i naglašene fizičke ljepote, intelektualno snažna, a vesela i prisna, mamila je momačka srca. Bila je svjesna simpatija koje su njeni drugovi gajili. Ona se branila ljupkim osmijesima i sramom. Svaki od njih petorice je vjerovao duboko u sebi da je on stanovnik njenog srca, da su osmijesi upućeni njemu nježniji od osmijeha upućivanih drugim, i da neuhvatljivim fluidom zrače ljubav. Simpatije su se razvijale još prije rata, ljubav lebdjela na odstojanju, ali su se u podrumskoj tjeskobi i smanjenoj svjetlosti, počele raspljivati i požude.

Krajina je bio prvi koji je Tonji otvoreno rekao o svojim osjećajima, ali mu je ona nježno dala na znanje da nije njen izabranik. Za njega je to bio šok, ali ga je stoički podnio. Kasnije je saznao da su tako prošli i Mitar i Remzija i Rajko. Hamo nije!? Njemu tako nije rekla, pa su ostali shvatili kome Tonja poklanja svoje srce. Trojica su se pomirili s ovakvim stanjem, Remzija nije. Nije mogao. On je insistirao na nekakvom objašnjenju, kao da se ljubav objašnjava. Neko se voli ili ne voli. Tonji je dosađivao, pomalo i uznemiravao, pa ga je ona počela izbjegavati. Remzija je postajao i napasan, vrijeđao je. Tonja je prestala da razgovara s njim: „Govoriću s tobom samo o partijskim pitanjima“, rekla je pred svima.

Od tada drugovi Tonju nisu ostavljali nasamo s Remzijom. Trajalo je to neko vrijeme, baš kad su iščekivali poziv da se priključe partizanskom odredu.

Čekanje se oduljilo, partijska disciplina u grupi je splašnjavala i na neobjašnjiv način grupa se rasturila. Da li je provaljena, neko uhapšen, primljeni u odred samo neki, razdvojeni zbog nečeg...? Krajina se pitao i uz oprez sve manje kretao po gradu. Očekivao je odgovore u nekim od partijskih poruka, a one su bile sve rjeđe...

Mitar i Remzija su samovoljno otišli u šumu, u partizane, konačno je do njega stigla ta partijska poruka. Čim ju je primio krenuo je u akciju, potražio i pronašao Hamu i Rajka. Ni oni nisu znali više nego i Pera. Tonju nisu pronašli. Danima su je tražili, ali uzalud, kao da je u zemlju propala... Da li je i ona završila u partizanima. Nije!? Da jest, javili bi im, kao što su javili i za onu dvojicu. Krije se dobro, ili su je roditelji otpremili negdje, rodbini... Jednostavno, sklonili iz grada...

Sljedeća tri mjeseca Pera Krajina se nije viđao s drugovima iz grupe, a saznao je da su se u međuvremenu svi priključili partizanskim jedinicama. Prvi put susreće se s partizanima negdje iza Stoca, kad upoznaje Miru Poparu, istaknutog

političkog radnika, komunistu od autoriteta. Uvjeren da zna sudbinu drugova iz njegove grupe, upitao je Miru za njih. Miro mu je odgovorio da misli da su svi u Mostarsko-konjičkom odredu, negdje u planinama iznad Mostara. Prisjetio se i dodao: *A jedan od njih... Mitar, on ti je u jedinici Boža Vukoja, tu, u selu ispod nas.* Ova vijest Peru je ozarila, od dragosti je priskočio i poljubio Miru: *Ti, druže Miro, ne možeš ni pomisliti koliko si me obradovao...*, rekao mu je i sjurio se nizbrdo.

Pera i Mitar su dugo stajali zagrljeni, a lica su im bila ovlažena suzama radosnicama. Razmijenili su vijesti iz svojih novih sredina. Kad ga je Pera upitao za Tonju, Mitar zastade, plamen mu udari u lice, nekako se odgega do najbližeg kamena, sjede, zaplaka i prošapta:

„Dragi Pero, na mucu sam.... Progoni me jedno ubistvo... Velika tajna... Pokop u kom si učestvovao i ti? I zakleli smo se svi; Remzija, Hamo, Rajko, ti i ja, da ćemo ćutati do kraja rata...“

Pera ga više nije slušao. Shvatio je. To o čemu je govorio Mitar, podsjetilo ga je na događaj od prije četiri mjeseca. Počelo je, sjetio se, kada je iz mraka na njegov kućni prozor zakucao Mitar.

„Pođi za mnom, za dvije-tri minute... u Šantića podrum!“, rekao je i izgubio se u mrklini noći.

Uznemirila ga je ta tajanstvenost partijskog druga... Baš u vrijeme kada je očekivao poziv u Odred.

„Partijski zadatak, stroga konspiracija, ne pitaj ništa“, reče Mitar čim se spustio u podrumski mrak. „Ne pitaj, reći ću ti kad nam se prijateljstvo krvlju zapečati.“

Odmah se vidjelo da se radi o nekakvom lešu, zamotanom u deku i utegnutom gromobraskom žicom. Gonjeni strahom i mrklinom noći, od ćoška do ćoška, prenijeli su ga iznad pravoslavne crkve. U kraj groblja, pod osamljenim čempresom, iskopali su plitku raku, tek toliko duboku da su mogli ukopati mrtvaca. Pera je s jedne slomljene krstače odlomio komad drveta

i zabio ga u zemlju, da grob ima svoj biljeg. Sutradan je u svojoj avliji iščupao jedan ružmarin i zasadio ga na svježi grob. Konspiracija je među njima bila sveto pitanje i nije mu ni padalo na pamet da Mitra upita ko je mrtvac kojeg su sahranili.

U trenutku dok stoji pored Mitra, u Peri ondašnja znatizelja prokuha i grunu svom silinom. Nimalo nježno reče:

„Pričaj!“

„Rajko je poginuo! Prijateljstvo se uveliko pečati krvlju. Povjeriću ti, imaš pravo da znaš, ali, zakuni se...“

„Čuvaću tajnu: *Dok nam se prijateljstvo krvlju ne zapečati...*“, obeća.

„Sjećaš li se kad smo te poslali u apoteku po zavoje, a mi se latili onih pušaka, da ih čistimo. Remzija uze jednu i poče da iz njenog magacina izbacuje metke: *Jedan, drugi... Nema ih više,* reče i uperi cijev u našu Tonju. *Ubiću te!* – povika.

Kuća porodice Šantić, na Brankovcu,
mjesto tragične smrti Tanje Peško

Puče puška!

Roptanje... Krv ispod lijeve Tonjine dojke... Krv ispod naših nogu... Prvi put prolivena krv pred očima naše mladosti...“

„Je li bila namjera..., ljubomora?“, promuća Pera okamenjen.

„I mi smo se pitali... I sad se pitam... Odgovore smo ostavili za kraj rata...“, završio je Mitar i podlanicom, zakrećući se od Pere, obrisao suze.

U Perinoj glavi mute se razne misli; predratna komunistička ideologija, revolucionarna žeđ, Mitrove muke, Tonjina iskrenost i ljepota, do juče samouvjereni, a danas nesigurni revolucionari, onda svakodnevnije vijesti o pogibiji drugova... smrt, smrt, smrt... Revolucija, vrijedi li toliko? Misli su se smjenjivale bez reda, kratke i mutne, i miješale s jasnim izrazima straha. Revoluciju je zamišljao drugačije, s manje krvi. Odjednom mu se učinilo sve to previše za njegov mladi život.

Na trenutke se otiskivao i u Bjelušinsko groblje i stajao ispod hladnog čempresa, Tonjinog. Može li se ljubiti silom, i može li savjest pobrkati namjeru i nehat, misli traže istinu.

Pronaći će Remziju, kad-tad, govorio je zaklinjući se čempresu u kojem mu se na trenutke pojavljivao Tonjin lik. Pronaći će! Kad-tad. I osvetiti!

***

Smjenjivali su se Perini partizanski dani i izvlačili se mjeseci... Otključaće tajnu, i dalje je obećavao ispod zamišljenih hladnih grobljanskih čempresa, a i sam gubio nadu boreći se sa svim ratnim nedaćama: planinskom zimom, glađu i neprijateljskim vojskama.

Jedne večeri ukazala se neka nada. Ići će na Boračko jezero u odred Mostaraca, kao pratnja Nenadu Vasiću, sa četom Maksima Kovačevića i tamo otključati Remziju, tamo je...

Partizansku kolonu su zobali planinski mrazevi, švapske mašinerije, talijanski pukovi, ustaški hizmićari, četničke bratije,

muslimanske milicije i divlje zvijeri. Na svakoj prozivci manjkovi, da li će dospjeti do ključa, pitao se...

Prepolovljeni stigli su na odredište.

Vasić je tražio Tonju, planirao joj je dati važan zadatak, govorio je i raspitivao se za nju. Mostarskom vezom je bio obaviješten da je Tonja otišla u odred sa Remzijom, Rajkom, Mitrom i Hamom. Naredio je da mu dovedu Hamu.

„Ne tražite je...“, Hamo nije okolišao, ispričao je šta se i kako dogodilo u Šantićevom podrumu. Peru Krajinu nije iznenadila odluka da i njega saslušaju. Mislio je da će pomoći ako ispriča ono što je saznao od Mitra. Naravno, i čin sahranjivanja.

„Imamo dvostruko svjedočenje“, reče Vasić. „Treba saslušati i Remziju. Dovedite ga!“

Iščekujući Remziju i njegovu priču, drugovi su nagađali o mogućem ponašanju ubice, o izjavi pred Partijom. A on se ponio mimo svake njihove pretpostavke.

Nakon razgovora sa kurirom, koji je došao po njega, pobjegao je iz Odreda. Kasnije je javila nevesinjska veza da se prijavio četničkoj jedinici Novice Glogovca, on ga otpratio do jedinice muslimanske milicije Čatića, a Čatić do italijanskog komandanta u Nevesinju, koji je dao da ga sprovedu u mostarski zatvor. Ležao je u zatvoru dvadesetak dana, za koje vrijeme su bili strahoviti progoni drugova i simpatizera, mnogo ih je uhapšeno. Nema sumnje da ih je izdao Remzija.

Među uhapšenim je bio i veoma ugledan rodoljub, doktor Marić. I on i supruga su imali brojne rodbinske veze sa vrhunskim državnim političarima. Supruga je u traženju spasa za muža dospjela i do ministra Vrančića u Zagreb. Vratila se poražena: „Toliko ga tereti, neki Remzija, da mu ni ja ne mogu pomoći“, ponavljala je ministrove riječi i klela Remziju Čevru. Tom prilikom ubijeni su mnogi Mostarci, među njima i doktor Marić.

Po Remzinoj izdaji biće i kasnije pohvatano i poubijano pedesetak mostarskih mladića.

***

Nad Mostarom je ogranulo sunce slobode, život kakav je nekad sanjaren u Šantićevom podrumu šestočlane grupe mladih revolucionara.

Hamo je poginuo, proglašen je za narodnog heroja.

Mitra su zaklali četnici, bliski mu rođaci.

Ranko je poginuo, na vatrenom krštenju.

Tonja je našla smrt – od ruke saborca Partije.

O Remzijinom kraju niko od nas nije čuo, a negdje je morao skončati. Kad je sve izdao što je znao ubili su ga njegovi štićenici, Italijani, ovo mišljenje je prevladalo u Partiji.

Preživio je samo Pera Krajina.

I grobljanski čempres.

Jednog dana, u vrijeme dok se odmarao u porodičnoj toplini, Peru je posjetio jedan starac. Lazo Peško, reče. Bio je to Tanjin otac. Čuo je, kaže, da bi on mogao znati gdje je sahranjeno njegovo dijete...

Pera ga je poveo uz Brankovac i Pašinovac, izbili do Bjeluškog groblja, a da usput nisu progovorili. Obojica su, svaki na svoj način, u mislima imali zamagljeni lik djeteta i drugarice. Uzdasi su se smjenjivali i sami po sebi govorili umjesto riječi.

Zatekli su grobara Lazu Lozu. Želio je da pomogne Tanjinom ocu pa je prekopavao ledinu u čošku groblja. Iskopao je dvadesetak jama. *Nema je, kaže, a rekli su mi da je tu negdje...*

„Ovdje je“, reče Pera, pokazujući u proljećem pomamljen ruzmarin. Uze krasnu i zakopa, izvuče onaj drveni patrljak i pojasni: „Ovo je znak prepoznavanja. Lično sam ga postavio. Tonja je uvijena u ćebe pa obmotana gromobranskom žicom“...

Kako su slojevi zemlje bivali mekši, tako je popuštalo i Perino srce, uznemiravala ga Remzijina podvala, u plućima mu zafali daha, zadrhtaše i noge i ruke, mrak pade na oči. Izgubi svijest...

Po buđenju ugledao je Tanjinog oca, pod nos mu je prinosio bocu rakije...

U međuvremenu Lazo je nastavio kopanje i došli su do onog zbog čega su bili tu. Tanjin otac je po plombi na šestici gornjoj prepoznao svoju kćerku. „Ona je!“, prošaptao je glasom punim bola i tuge. Nastavio je: „Moje dijete, šta osta od tebe...“, govorio je milujući tanki pramen njene kose.

„Izvršiću obećanje mila Tonja, pronaći ću Remziju, otključaću ga, doći ću ti svijetla obraza, jer se naše prijateljstvo *krvlju zapečatilo*, kako smo se i zaklinjali“, iz Pere su riječi izlazile same od sebe...

Petar Krajina, oko 1960. (lijevo) i 2000. (desno)

***

Odmah iza rata, neki je Mostarac prepoznao Remziju u Italiji. Živi bogato. Ovo saznanje bilo je jedan od Perinih važnijih događaja u životu. Dvadesetak godina poslije ubistva Tonje, Remzija je viđen u grupi inostranih turista, u obilasku Mostara, i ta vijest ga je onespokojila na duže vrijeme.

Remzija je sve češće viđan u šetnji ulicama Mostara. O tome Peri javlja njegov prijatelj, ratni drug i napominje, da nikada nije posjetio grob njihove Tonje.

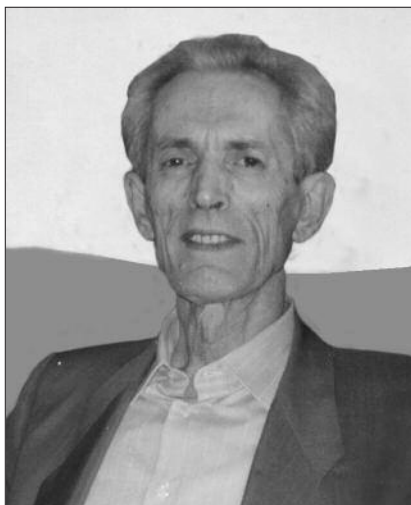
Boljelo ga je, vrijeme je učinilo svoje, Tonja je padala u zaborav...

Kad je mislio da se više ne može zagrijati ni za ženu ni za revoluciju, a kamoli za jedan od događaja iz rata, Peri Krajini se dogodilo da mu je tijelo, poslije dugo vremena, ponovo zadrhtalo kao tek stasalom mladiću. Dogodilo mu se to kad je jednog ljetnjeg dana, pod uzjarenim mostarskim čelopekom, izmoren i znojnan potražio predah u turističkoj agenciji „Putnik“, na Musali. Ispred šaltera zatekao je šezdesetogodišnjaka koji je nadugo zakerao i nervirao službenicu razjašnjavajući se oko putne karte, koju je držao u ruci. Službenica je u pomoć pozvala šefa koji je, nakon što je pogledao spornu avionsku kartu, rekao:

„Je li ovo vaša karta? Jeste li vi Remzija Čevro?!“

Na izgovoreno ime, *Remzija Čevro*, Pera je zadrhtao kao da je golim rukama uhvatio električne žice pod visokim naponom. Na tren mu se smutilo u glavi. Misli su se munjevitom brzinom rasplinule u minule decenije.

Dugo je priželjkivao susret sličan ovom, vremenom ga želio sa manje žara, pa gotovo i zaboravio. A Tonji je obećavao pravdu...

Remzija Čevro, 1995.

Susret ga je izbacio iz ravnoteže, pokrenuo i uznemirio krvotok, ulio varljivu mladalačku snagu, potakao savjest, pozvao na obračun, na nemir, na tugu, na pravdu, na realnost vremena, na prekinutu mladost, na nerazjašnjen slučaj, na mrtve saborce, na revoluciju, na visoku cijenu slobode, na Remzijina nedjela...

Leđa Remzije su ispred tebe, kao da se oglasio komad gromobranske žice koji je nosio kao amajliju. *Obuzdaj strasti, neka bude kako smo se dogovorili. Otključaj bravu. Samo za nas dvoje*, kao da mu se javila Tonja iz lika ljepušaste službenice iza šaltera.

Polusvjesno je ispred sebe kažiprstom ubo Remziju u slabine i podviknuo:

„Ne mrdaj, Remzija! Iza leđa je Pera Krajina!“

„Šta mu bi?!“, zapomaga izbezumljena službenica.

„Pade k'o pokošen“, promuca njen šef.

Kola hitne pomoći su ubrzo stigla...

U međuvremenu, Pera Krajina se probijao kroz mostarski čelopek. Žurio je u hladovinu jednog osamljenog čempresa i ponavljao riječi kojima će Tonji položiti račun o izvršenom zadatku.

Danilo Marić

MAJKA MEĐU SUPROTSTAVLJENIM SINOVIMA

Grad je i dalje živio svojim, za ratne dane uobičajenim životom. Neretva je, kao i uvijek, privukla mnoge građane, jer vrelo sunce nikom nije dozvoljavalo da se duže zadržava na ulicama.

- Ko je umro? – u prolazu je upitao građane okupljene oko smrtovnice.

- Danas je sprovod Anti Zeleniki – odgovorila mu je žena u feredži.

- To je nemoguće! – ustuknuo je baštovan Muhamed Hama Bostandžić.

- Zašto bi bilo nemoguće? – neko je pitao.

Baštovan nije odgovorio. Krenuo je prema radnji voća i povrća Mize Kanjo, gdje je poslije povratka iz partizana našao utočište. Tu je doznao da je Ante Zelenika bio na samrti, zaboravila mu je to ranije reći, da su dolazili i agenti, ali su ga ostavili na miru da umre, da to zna čitava njegova ulica.

Ante partizan, Ivo ustaša

Popodne je bio sprovod i Hama je bio pred Antinom kućom, gdje se već nalazilo mnoštvo građana. I nekoliko agenata. Hama je znao da Ante, omladinski rukovodilac Mostarskog bataljona, ima brata Ivu, ustašu, koji je juna četrdeset druge, iznad

Ostrošca, zbog Hamine nebudnosti uspio da umakne zbog čega je ovaj i odgovarao u štabu. A tada je Ante, upravo kada je poviše Ostrošca ispred partizana bježao njegov brat ustaša, u poštansko sanduče stavio pismo za roditelje: “Osjećam se snažniji i srećniji nego ikad dosad. Javite Francovim roditeljima da je i on živ i zdrav, da zajedno idemo iz pobjede u pobjedu!”

Poslije je baštovan dospio u Mostar, a Ante je produžio sa bataljonom. O njemu nije vodio više računa, jer malo ga je i poznavao, i tek sada, ovog vrelog avgustovskog dana, on je od Antinih prijatelja i komšija doznao potresnu tragediju tihog i, činilo mu se, previše ćutljivog komunista.

Antina tragedija je počela jedne zimske noći četrdeset druge, kada su traženi bombaši da nečujno pređu preko Vrbasa i bombama napadnu bunkere sa nakostriješenim mitraljezima i topovima. I Ante je tada zaplivaio ledenom rijekom.

I to je bila njegova posljednja borba s bombom i pištoljem u rukama. Od te noći on je bio u bolnici. Dobio je upalu pluća, a zatim, početkom četrdeset treće pjegavi i trbušni tifus. Oči su bile pune vatre i nemira, a tijelo je ležalo nemoćno, slomljeno. Drugovi su ga hrabрили da će uskoro otići na liječenje u našu partizansku bolnicu tamo preko mora. - Ne, tamo ne idem. Ako treba negdje ići, ako se mora umirati, onda – evo mog rodnog grada nadohvat ruke, na domaku oka. Tamo bih želio poći.

I krenuo je, zaista, na taj svoj posljednji, neobični put. Noge su klatile, a srce je kucalo sve jače i jače. Pet dana i pet noći visilo je klonulo tijelo partizana Ante Zelenike na širokim plećima seljaka Čuže, koji je sve teže grabio preko kamenih, golih i snijegom zavijanih litica i greda. Prolazili su pored žica i patrola, iscrpljeni i gladni, da bi, napokon, dvadeset prvog marta četrdeset treće, u tri sata u noći izbili u baštu ispred Antine kuće, koja se smjestila na samom rubu grada, pod brdom. Stali su pod prozor i suvi Antini prsti zakucali su na prozor sobe u kojoj su ležali njegovi roditelji.

- Ko je to... u ovo doba? – čuo se glas iz sobe.

- Otvorite... Ovdje je Ante... Ante je došao!

Otac i majka, otvarajući žurno prozor, zastali su, ukočeni, preplašeni... Presamićen preko leđa gorštaka, isturen naprijed sa podignutom rukom, Ante je tiho, sablasno ponavljao:

- Mama... ne bojte se... Pružite mi ruke.

Ruke su se ispružile i brzo kroz prozor uvukle malaksalo, potpuno klonulo tijelo.

Otac je nasred sobe stajao opuštenih ruku. Majka je vrisnula. Pred njom je ležao njen najstariji sin, sada avetinjski mršav i blijed.

- Bolestan sam... Sve će se dobro svršiti. Pozovite i druga ovamo... Gladni smo... Gdje je onaj žuto-kljunac...?

- ... Ivo? Ovdje je... On...

Vrata su se naglo otvorila i otud se promolio Ivo:

- Evo vam ponovo partizana u kući!

Stao je iznad brata, očito iznenađen njegovim izgledom.

- Lijepo izgledaš, komesare. Izgleda da su ti ovo posljednji dani tvog komunističkog puta...

Ante je ćutao. On nije očekivao da će u kući zateći brata. Ležao je zbunjen, iznenađen.

Ante Zelenika
(fotografija prije rata)

I dok su te noći roditelji preklinjali svog sina da napusti kuću i zaboravi brata, bolesnog partizana, dok je otac po stoti put ponavljao da Ante nije više borac, da bi onako teško bolestan svugdje mogao naći sklonište, da je na smrti, doktor Glavodanović je utvrdio da je Ante dobio tuberkulozu širih, opasnih razmjera, i da odmah mora ići u bolnicu.

I već istog dana, dok je Ivo bio u nedoumici šta da radi, u mostarskoj bolnici je već ležao tuberkulozni mladić, na čijem krevetu je stajalo: „Ante Šubić”.

To je bio Ante Zelenika. Trideset dana je lebdio između života i smrti. A onda su ga otpustili. Spasa više nije bilo. Smrt je sigurno nastupala. Ali, kuda iz bolnice, na koju stranu da krene?

Dvojica ilegalnih radnika jedne noći prenijeli su Antu u kuću Šukalića, da bi poslije dva mjeseca, kada je smrt već bila na samom pragu, ponovo, po noći, svog starog druga prenijeli njegovoj kući. Ante više nije želio da izlaže opasnosti druge porodice; on je tražio da bude u svojoj sobi, kod roditelja, bez obzira da li će za njega saznati policija, da li će ga brat ili neko drugi izdati. Neka čitav grad zna, govorio je, da je partizan Ante tu, u svojoj maloj sobici, ispod havajske gitare, kojom je nekad budio djevojke po sokacima, kraj knjiga koje su ga izvele na široke, svijetle puteve.

Sve je već bilo kasno, sve je već bilo uzalud. Bio je sagoren, suv, već je žurno koračao u okrilje smrti, na svoj posljednji smiraj. Ali, i takav je za ustaše bio opasan, i takav je za njih bio – partizan, komunista, borac. Tek što se tuberkulozni partizan spustio na krevet u svoju skromnu sobicu, njegova majka, Manda, pred samo preskozorje bila je na nogama.

- Stjepane, čuješ li?... Neko nam opkoljava kuću.

Bila je to julska, zvjezdana, topla noć.

Na dvorištu su se čuli koraci i sa otvorenog prozora glas agenta Topića.

- Gdje je Ante, partizan?

- Evo ga. Uđite slobodno, štakori policijski – rekla je majka, svjesna da joj je smrt već gotovo oduzela sina.

- To je, dakle, taj komunista Ante?... Pa to je živi leš! – uzviknuo je Stojan Martinović, agent.

- Šta ćemo s njim? – pitao je agent Novo.

Tuberkulozni omladinac, komunista, tiho je odgovorio:

- U ovom lešu još uvijek kuca veliko, partizansko srce... I vama su mjeseci izbrojani. Pucajte!... Šta je, zar ste zaboravili da gađate?

Krv je iz usta potekla, majka je vrisnula, a agenti, i brat Ivo, stajali su zbunjeni, neodlučni. Otac u nevolji, prihvatio je bocu sa ormana.

- Evo Stojane, čašicu rakije...

Manda se okrenula, uplakana, očajna.

- Zar njima... pred sinom... – viknula je majka otrgnuvši bocu iz muževljevih ruku. Rakija se razlila po sobi, odjeknula je kuknjava, susjedi su istrčali, a agenti, jedan za drugim, žurno su se spuštali niz strmi sokak.

Tako je čitav Zahum doznao da se u Mandinoj kući gasi život Ante Zelenike. Roditelji su, iz noći u noć, kraj kreveta, slušali i smirivali sina koji je, u bunilu, često bivao u jurišima sa svojim drugovima, u dalekim i dragim uspomenuama.

Drugovi ga i ovdje nisu zaboravljali. Dok je majka stražarila da joj sina ne bi iznenadili agenti, Ante je sve češće i sve više strahovao za život drugova, koji su ga, i pored opasnosti, posjećivali i s njim ponovo, kao nekad, kao uvijek, pričali o Mostaru pod slobodarskim zastavama.

U njegovu sobu je često ulazila i Fadila Spužić, zvana "Majstoruša", njihova susjetka. Ona bi sjela kraj bolesnika, koji ju je toliko puta pitao:

- Bojiš li se ući u moju sobu, pravo reci...

- Ne bojim.

- Hvala ti. Bolest me vodi sigurnoj smrti... Noć mi je duga, neobično duga. Bolest mi srce razjeda. Ipak, nije me sreća potpuno mimoišla. Moja mlađa braća – Nikola, Stanko i Ilija – ne nalaze se na pogrešnom putu, nisu pošli stopama Ive...

Jednom mu je majka rekla:

- Vidiš, sine, ljekari i njihovi lijekovi ništa ne pomažu... Kako bi bilo da pozovemo svećenika?!

- Nemoj da mi otvaraš nove rane, mama – odgovorio je bolesnik. Neka popovi ispovijedaju zlikovce zbog njihovih krvavih noževa...

A onda je osvanuo trideseti juli četrdeset treće. U deset sati prije podne, Ante je molio roditelje:

„Dovedite fotografa”

- Oče, osjećam da je već došao kraj... Imam još samo jednu molbu... Dovedite mi fotografa...

- Fotografa? A zašto, zašto će ti, sine, fotograf?

- Treba mi. Hoću da se slikam. I tu sliku, oče, čuvaj... i prvog dana slobode, kad na ulicama Mostara zabruji pjesma mladosti, predaj je Francu, predaj je drugovima... To je moj posljednji pozdrav njima, mojim prijateljima... Neka drugovi vide da u Anti više života nema, neka vide da u meni nije bilo snage da se ponovo prihvatim puške i naše zastave...

U jedanaest sati došao je fotograf. Ante je već bio u novom crnom odijelu, koje su mu roditelji obukli dok je ležao na krevetu.

Zbunjeni fotograf gledao je neobičnu, potresnu dramu u polumračnom predsoblju. Otac i majka, lijući suze, nosili su svog sina, samrtno blijeda, nemoćna.

Stavili su ga na stolicu i fotograf je, za djelić sekunde, za dah jedan, uspio da fotografiše neobičnog mladića prije nego što je pao sa stolice, prije nego što je izgubio svijest.

U jedan sat popodne Ante je otvorio oči. Ležao je na krevetu

Ante Zelenika
(fotografija snimljena 30. jula 1943. u
okupiranom Mostaru, dva sata prije Antine
smrti))

I umro je tiho, petnaest minuta kasnije.

Na sam dan pogreba ponovo su se agenti našli u kući. Otvorili su sanduk i – ko bi mogao znati zašto? – pretresli mrtvog Antu. Majka je, sa sjekirom u ruci, pridržavana od susjeda, izbezumljena, vikala:

- Zar ga se i mrtva bojite, razbojnici. Zar mu i sada mira ne date.

u svom crnom odijelu. Odijelu u kojem se slikao – za uspomenu svojim drugovima. Tada je pozvao roditelje.

- Nemoj da plačeš, mama... Ja sam samo jedan između mnogih koji su pali... Skinite mi odijelo, izvršite dezinfekciju, i dajte ga nekom siromahu... Šteta je da trune u zemlji... Mama, hoću da te poljubim... u čelo... da poljubim...

I dvije krupne, bistre suze, skotrljale su se niz izduženo Antino lice.

- Nemojte gledati moje posljednje trenutke... Neka kod mene ostane samo naša Sojka...

I sprovod je krenuo prema groblju, ostavljajući pod brezama posljednju julsku žrtvu grada i njegovog bataljona koji se, odmoren i osvježen mlađim snagama, nalazio na svom starom terenu – na Blacama, u Župi, na Borcima i Zijemljima, kontrolišući već čitav teren između Mostara, Nevesinja i Konjica.¹

Mensur Seferović

(Iz autorove knjige „Zvijezde stajačice“, Sarajevo, 2009)

---

¹ Nekoliko mjeseci poslije ovog dramatičnog događaja, desetog januara četrdeset četvrte, iz ove kuće otišao je u Mostarski bataljon Antin najmlađi brat, omladinac Niko. On je pri kraju rata poginuo kao borac udarne brigade u isto vrijeme kada je i Ivo, njihov brat, ustaša, ostao mrtav na položaju u bunkeru boreći se do posljednjeg trenutka protiv oslobodilačkih brigada.

SADRŽAJ

Aleksa Šantić: POD BEHAROM	5
Šućrija Čusto: I PRIJE GRADA BI GRAD	9
Rudolf baron Maldini Wildenhainski: MOSTAR I NJEGOVA OKOLICA	21
Smail Špago: SVJETLO I VODA	33
Šućrija Čusto: TEKIJA NA VRELU BUNE	47
Zlatko Serdarević: MANOJLOVO ILI MOSTARSKO JEVANĐELJE	53
Tibor Vrančić: MOSTARSKI TOPONIMI	61
Ekrem Moca Dizdar: OSMANSKO I AUSTRO-UGARSKO STAMBENO GRADITELJSKO NASLJEĐE MOSTARA	81
Mišo Marić: OSMAN I ĐAURKA	95

Hamza Humo:	
MOSTAR	111
Cezar-Zadik Danon:	
BILI JEDNOM U MOSTARU	117
Danilo Marić:	
DRUGARICA TONJA	137
Sead Đulić:	
MENSUR SEFEROVIĆ -	
NA STRANI ISTINE	151
Mensur Seferović:	
MOSTARSKI KOLOPLETI	157
Hamica Ramić:	
HIVZIJA I DRAGO - VRIJEDNI	
MOSTARSKI HISTORIOGRAFI.....	173
Salko Šarić:	
BAHRIJA I OSTALE	
MOSTARSKJE PRIMADONE	181
Miralem Đajo:	
RADMILO BRACA ANDRIĆ -	
GRADONAČELNIK ZA PAMĆENJE	191
Danijela Učović:	
STVARATELJI I NOSITELJI	
MOSTARSKJE LIKOVNE SCENE U	
DRUGOJ POLOVICI 20. STOLJEĆA	201
Elvedin Nezirović:	
KO JE BIO ALIJA KEBO	225
Dragan Miladinović:	
KRUNO RADILJEVIĆ - RUDAR	
S OLIMPIJSKOM MEDALJOM	233
Ahmed Duranović Bejo:	
BALINOVAC	
KAKVOG VIŠE NEMA	239

Hamica Ramić:	
CRNI DANI MOSTARA	255
Emina Redžić Muftić:	
POSLUŠAJ	263